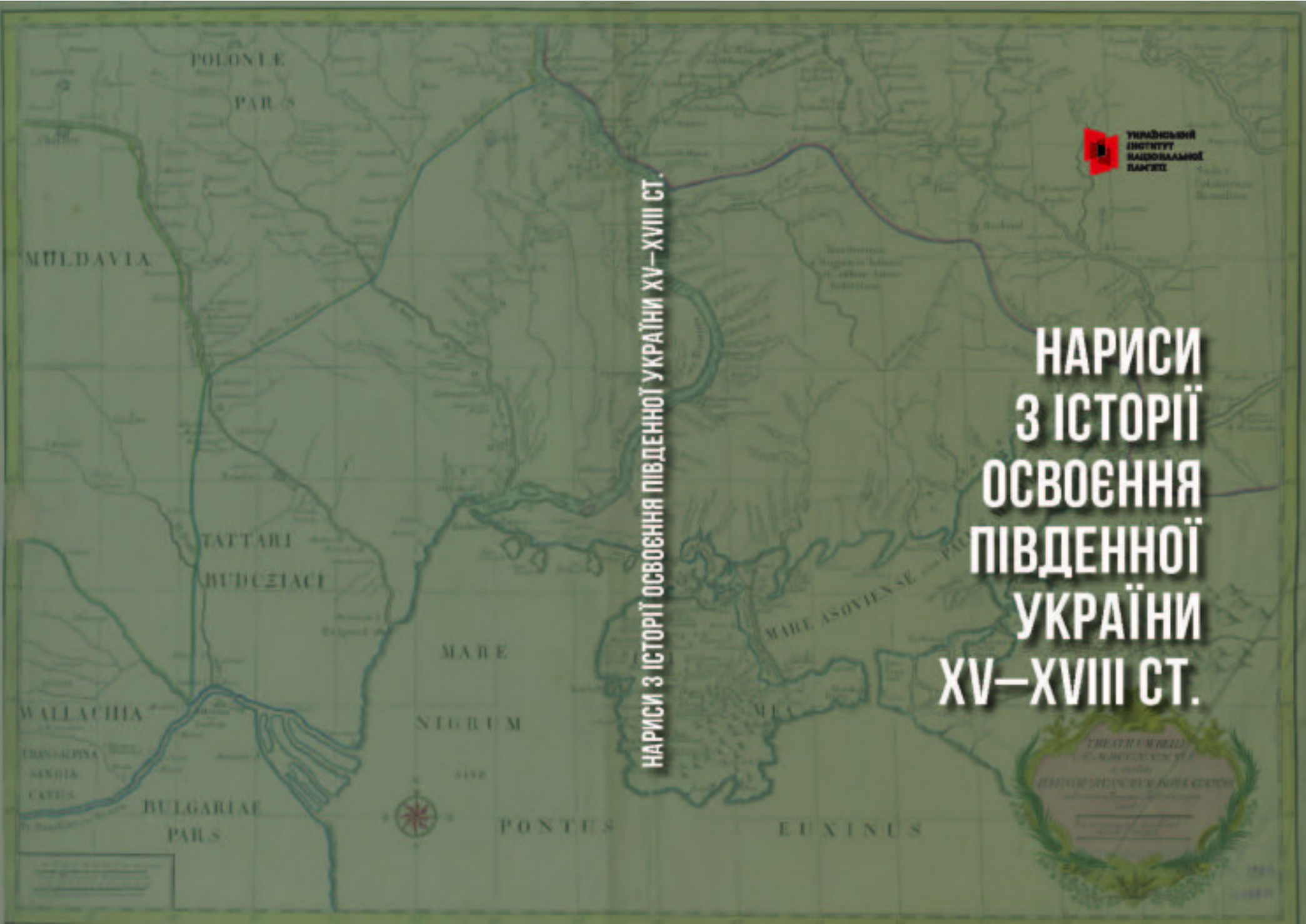

НАРИСИ З ІСТОРІЇ ОСВОЄННЯ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ XV—XVIII СТ.

НАРИСИ З ІСТОРІЇ ОСВОЄННЯ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ XV—XVIII СТ.

Український інститут національної пам'яті

**НАРИСИ
З ІСТОРІЇ ОСВОЄННЯ
ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ
XV–XVIII ст.**

колективна монографія

Київ - 2020

УДК 94(477.7)''15/18''(02)
Н28

*Рекомендовано до друку
рішенням Вченої ради Інституту української археології
та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України
(протокол № 6 від 03 вересня 2020 р.)*

Авторський колектив:

П. Бойко, В. Брехуненко, Т. Гончарук, В. Грибовський, В. Полторак,
О. Репан, О. Серета, І. Синяк, С. Чирук, Б. Черкас

Рецензенти:

Бачинська Олена Анатоліївна — доктор історичних наук, професор, завідувачка
кафедри історії України Одеського національного університету
ім. І. Мечникова

Посунько Ольга Миколаївна — кандидат історичних наук, доцент, завідувачка
кафедри історії України Дніпровського національного університету
ім. О. Гончара

Нариси з історії освоєння Південної України XV–XVIII ст. : колектив-
Н28 на монографія /за ред. О. Репана ; Укр. ін-т нац. пам'яті. — Київ : К.І.С.,
2020. — 288 с.

ISBN 978-617-684-259-0

Колективна монографія присвячена історії Південної України XV–XVIII ст.
У книзі висвітлюються різні аспекти історії поселень регіону в цей період
та механізми символічного присвоєння простору, які використовувала
Російська імперія.

УДК 94(477.7)''15/18''(02)

ISBN 978-617-684-259-0

© Український інститут національної пам'яті, 2020
© Авторський колектив П. Бойко, В. Брехуненко,
Т. Гончарук, В. Грибовський, В. Полторак,
О. Репан, О. Серета, І. Синяк, С. Чирук,
Б. Черкас, 2020

Зміст

Переднє слово.....	5
Вступ	7
<i>Владислав Грибовський. У затінку Просвітництва. Російське ідеологічне привласнення Південної України в останній третині XVIII – на початку XIX ст.....</i>	11
<i>Святослав Чирук. Критерії зміни міського літочислення та агломераційний підхід до утворення міст ...</i>	49
<i>Борис Черкас. «Живий степ»: населення Великого степу Європи часів пізнього Середньовіччя</i>	79
<i>Віктор Брехуненко. Освоєння українськими козаками території між Дніпром і Доном в уявленнях і практиках XVI–XVII ст.</i>	109
<i>Тарас Гончарук. Хаджибей – Одеса: проблема урбогенезису ...</i>	133
<i>Володимир Полторак. Ойконіми межиріччя Дністра та Дунаю: спроба імперського присвоєння</i>	165
<i>Олександр Середа. Аджидере – Овідіополь: економічний фактор заснування і розвитку населеного пункту.....</i>	181
<i>Олег Репан. Козацька доба в історії міста Дніпра.....</i>	193

<i>Іван Сняк. Поселення Кальміуської паланки в генезі сучасних населених пунктів</i>	<i>227</i>
<i>Петро Бойко. Козацькі зимівники та слободи у формуванні мережі сіл та міст Південної України</i>	<i>257</i>
<i>Відомості про авторів</i>	<i>287</i>

Поселення Кальміуської паланки в генезі сучасних населених пунктів

Дослідження генези виникнення міст Південної та Південно-Східної України на сьогодні одне з пріоритетних завдань української історичної науки. З огляду на російську агресію, тим часом втрату Криму і Донбасу, основним аргументом пропаганди Кремля був і залишається міт про імперське походження більшості населених пунктів цих регіонів. Подібне трактування Москвою української історії, з одного боку, підриває національну безпеку і суверенітет країни, а з іншого — таке тиражування не лише спотворює вітчизняну історію, а й породжує помилкове сприйняття мешканцями цих територій власної давнини, нав'язує залежність від російського чинника, прививає принцип меншовартості. Один з таких регіонів, історію якого намагаються «привласнити» російські пропагандисти, — південно-східні території нашої держави.

Саме сюди, задовго до зацікавлення цими теренами москowitzами свою колонізаторську політику направили запорозькі козаки. Багата звіром і рибою ця незалюднена територія немов магнетом приманювала до себе низове козацтво. Апогеєм колонізаційних прагнень запорожців стало утворення тут Кальміуської паланки — однієї з адміністративно-територіальних одиниць Війська Запорозького Низового. Паланковий центр — Кальміус (у подальшому Маріуполь), а також цілий ряд зимівників були якраз тими поселеннями, з яких пізніше постав великий адміністративно-промисловий центр. У цій публікації зроблено спробу до-

слідити заснування Кальміуської паланки і залюднення її території в період найактивнішої фази колонізації цього регіону з метою спростувати першість російського фактора у формуванні міст і містечок Південно-Східної України.

Як зауважив Ю. Мицик, Кальміуська (Єланчицька, Бердовська) паланка виникла ще у XVII ст. у басейні р. Кальміус¹. За даними В. Пірка, на початку XVII ст. запорозькі козаки при гирлі Кальміусу на місці венеційсько-генуезького поселення Адомахи (Домахи) був зведений укріплений форпост Домаха, а вздовж шляху на Дон (на берегах р. Вовчої, у верхів'ях Кальміусу, Торця та Кринки) вони звели пікети та зимівники. Найбільша їхня кількість, на думку дослідника, зосереджувалася при витоках Кальміусу та Вовчої². У 90-х рр. XVII ст. згадувалися козацькі господарства в цьому регіоні, які згодом переросли в села, що їх були зруйнувало російське військо після переходу низовиків під Кримську протекцію³. Гарантії Туреччини на вільний вилов риби в азовських і чорноморських лиманах дозволили запорожцям освоювати регіон Приазов'я на момент перебування їх під кримсько-турецькою зверхністю (1709–1733 рр.)⁴.

Ера нового розвою в заселенні й освоєнні Кальміуської паланки відбулася після повернення січовиків у російське підданство (1734 р.). В. Мільчев зауважив, що Кальміуська паланка в період Нової Січі з 1734 по 1775 рр. розміщувалася між р. Вовчою, Каль-

¹ Мицик Ю. А. Кальміуська паланка // Енциклопедія історії України. — Т. 4 «Ка» — «Ком». — К.: Наукова думка, 2007. — С. 44.

² Пірко В. До питання про адміністративний устрій східних окраїн Нової Січі // Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення Науково-дослідного Інституту козацтва при Інституті історії України НАН України. — Нікополь — Дніпропетровськ: Пороги, 2005. — В. 2. — С. 86.

³ Мірущенко О. Економічний розвиток Вольностей періоду Нової Січі. — К., 2015. — С. 103.

⁴ Пірко В. О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI — XVIII ст. — Донецьк, 2004. — С. 39.

міусом та Азовським морем⁵. На півночі вона частково межувала з Орільською паланкою, на північному заході — з Самарською, на південному заході — з татарами, а на півдні впиралася в узбережжя Азовського моря⁶. Східний кордон внаслідок діяльності Слідчої комісії з розгляду взаємних територіальних претензій донських і запорозьких козаків і сенатського указу від 30 квітня 1746 р. пролягав по р. Кальміусь⁷. Однак, потрібно зазначити, що вододіл по Кальміусу мав доволі умовний характер. Кальміуські полковники, попри чітке розмежування, сміливо долучали до своїх володінь так звані «бар'єрні території» — землі багаті на рибні промисли на узбережжі Азовського моря, між Доном і Бердою та на Єйській косі⁸. Ця узбережна смуга, як зауважив В. Полторак, по завершенні російсько-турецького протистояння 1735–1739 рр. була оголошена «бар'єрною землею», де заборонялося оселятися російським і турецьким підданим. Але відсутність представників державної влади на прикордонні підштовхував запорожців і донців використовувати ресурси приазовських територій⁹. Тому не дивно, що урядники південно-східного регіону Вольностей вводили в межі своєї юрисдикції також вищезгадані землі.

Як приклад, можна навести реєстр зимівників та їхніх господарів у Кальміуській паланці, складений у паланковому відомстві на вимогу Коша 5 жовтня 1756 р., де вказано локацію козацьких

⁵ Мільчев В. Конфігурація та устрій Вольностей Війська Запорозького Низового за часів Нової Січі // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя: ЗНУ, 2006. — В. XX. — С. 32–33.

⁶ Там само. — С. 34.

⁷ Полное собрание законов Российской империи. — № 9282. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. XII. — С. 544.

⁸ Пірко В. До питання про адміністративний устрій... — С. 86.

⁹ Полторак В. Слідчі комісії з розгляду взаємних претензій запорозьких і донських козаків як засіб вирішення міжкозацьких конфліктів (1743–1752) // Україна в Централь-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — К.: Інститут історії України, 2008. — В. 8. — С. 127.

господарств над Білосарайським лиманом і на Свидоватій балці¹⁰. З опису риболовецьких поселень і ватаг донських і запорозьких козаків у Північному Приазов'ї, що впорядкував оберкомендант фортеці Святого Дмитра Ростовського генерал-майор Іван Потапов у період з 8 по 22 січня 1768 р., довідуємося, що зазначені топоніми, а також території по р. Комишуватій і Зеленій, урочище Виноградне, де також зафіксовані козацькі зимівники, не були землями Війська Запорозького Низового, а належали якраз до «бар'єрних земель»¹¹. Восени 1767 р. запорозьким козакам випав шанс анулювати розмежування 1746 р., яке офіційно перекреслювало колонізаторські прагнення козаків у південно-східному напрямку. У цей час, згідно з указом імператриці Катерини II проводилася демаркація земель Війська Донського з сусідніми територіями. Запорозьке козацтво намагалося переконати оберквартирмейстера Андрія Медера, який безпосередньо займався цією справою, про неправомірність попереднього розмежування 1746 р., яке, на думку запорожців, проводилося без документальних свідчень. Низовики прохали російського делегата віддати їм території між Доном та Кальміусом, проте дістали рішучу відмову. Андрій Медер, посилаючись на інструкцію Сенату повідомив про правочинність указу 1746 р., який не передбачав перегляду і підтвердив східну прикордонну смугу по р. Кальміусу з Військом Донським. Ба більше, він відправив назад запорозьку делегацію і заявив, що не має права розв'язувати питання прикордоння донського і запорозького козацтва без розпорядження Військової колегії¹². У першій половині 70-х рр. XVIII ст. запо-

¹⁰ Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775. — К., 2008. — Т. 5. Реєстр Війська Запорозького Низового. — С. 257.

¹¹ Аваков П. Описание рыболовецких селений и ватаг донских и запорожских казаков в Северном Приазовье 1768 г. // Січеславський альманах: Збірник наукових праць з історії українського козацтва. — Дніпропетровськ, 2014. — Вип. 7. — С. 112.

¹² Полтораки В. Запорозьке козацтво в Приазов'ї від 1746 до 1768 року // Козацька спадщина. Альманах Інституту суспільних досліджень. — Вип. 4. — Дніпропетровськ: Пороги, 2008. — С. 82.

рожці й далі намагалися розширити межі Кальміуської паланки коштом земель на схід від гирла Кальміусу. Це викликало нарікання з боку донців, які погрожували зігнати їх з територій поблизу Семенівської фортеці та з кіс Семенівської і Кривої¹³.

За твердженням В. Грибовського, запорожці після повернення під російське підданство розпочали інтенсивно освоювати північно-східне Приазов'я. Тут вони активно займалися виловом риби. Це відбувалося, на думку історика, завдяки становленню мирних кордонів і послабленню конфронтації з тюркомовними сусідами, що, своєю чергою, обумовило сюди приплив населення, розростання старих і виникнення нових козацьких поселень у Приазов'ї. Зокрема, на місці форпосту Домаха постала Кальміуська слобода, що перетворилася на економічний і адміністративний центр усіх запорозьких поселень Приазовського регіону¹⁴.

Кальміуська паланка, як вище вже згадано, була плацдармом східної колонізаційної політики Коша Війська Запорозького Низового. Зокрема, кальміуські полковники Василь Кишенський та Павло Таран намагалися розширити територію Вольностей до межі р. Міусу, Білого каменю та Темерника — земель, багатих мисливськими і риболовними угіддями, витримуючи жорсткий опір з боку донського козацтва¹⁵.

Паланкове відомство перебувало в юрисдикції паланкової старшини: полковника, писаря, осавула¹⁶. Одним з основних за-

¹³ Мірущенко О. Економічний розвиток Вольностей... — С. 100.

¹⁴ Грибовський В. Запорозькі промисли у Східному Приазов'ї в 40–60-х роках XVIII століття // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — Т. 22. — К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 2011. — С. 56.

¹⁵ Детально про змагання запорожців з донцями за південно-східний кордон див.: Полторак В. Василь Максимович Кишенський — постать-легенда та реальність // Козацька спадщина. Альманах Нікопольського регіонального відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України. — Дніпропетровськ: Пороги, 2006. — В. 3. — С. 182–186; Його ж. Запорозьке козацтво в Приазов'ї від 1746 до 1768 року... — С. 79–92.

¹⁶ Мицик Ю. А. Кальміуська паланка... — С. 44.

вдань паланкової адміністрації Кальміуської паланки була розвідувальна діяльність на турецькій та татарській територіях, пов'язана з прикордонним розташуванням цієї адміністративно-територіальної одиниці. Кальміуському полковникові наказувалося стежити за пересуванням татарських військ і вчасно рапортувати до Коша¹⁷. Саме з Кальміусу чи не найчастіше відряджались розвідки до Криму та Туреччини. Ця місія лягала на плечі паланкового писаря. Наприклад, в атестаті одного з цих урядників Кальміуської паланки Григорія Швидкого дізнаємося, що на час його каденції в цій адміністративно-територіальній одиниці Коша він «употребляем бил там при Калмиусе в разніе с командою по границе турецкой разведи». Цей козак, як зазначено в цьому документі від 6 липня 1762 р., неодноразово виїздив до Криму, Очакова, Перекопу для збору секретної інформації. Йому вдалося дізнатися про похід кримського хана за р. Південний Буг, а також відхід кримського очільника з Перекопу до Очакова¹⁸. Кальміуський полковник Корній Чорний 23 вересня 1762 р. рапортував Кошеві про відправлення на південь паланкового писаря для розвідування ситуації¹⁹. Крім делегування паланкових писарів до Криму, у Кальміусі також бралася інформація від запорозьких козаків, які повернулися звідтіля. Яскраво це ілюструють свідчення запорожців Кіндрата Велхи та Микита Литвина, взяті в Кальміуській паланці

¹⁷ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДІАУК). — Ф. 229. Архів Коша Нової Запорозької Січі. — Оп. 1. — Спр. 36. — Арк. 17, 20, 239.

¹⁸ Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775. — К., 1998. — Т. 1. — С. 528.

¹⁹ Сіяк І. Запорізька розвідка в добу Нової Січі (1734–1775 pp.) // На варті Батьківщини: безпековий вимір українського державотворення другої третини XVIII ст. [передмова В. С. Грицака; авторський колектив: В. В. Омельчук (керівник), Я. Ю. Антоняк, Б. В. Бернадський, Є. В. Букет, А. Г. Гольцов, Р. Ю. Кабанець, П. В. Сацький, І. Л. Сіяк, В. В. Утвенко, С. М. Шуплік; редакційна група: Ю. В. Бондар (спец. ред.), І. М. Мишак (наук. ред.)]. — К.: Прометей, 2016. — С. 299.

в 1767 р.²⁰ Як бачимо, місцева адміністрація безпековому факторові приділяла неабияку роль, будвши «очима та вухами» Коша на південному і південно-східному прикордонні, нарівні з очільниками інших паланок — Бугогардівської і Перевізької.

Часті розвідувальні вояжі розвідників з Кальміусу на татарську територію були вимушеним заходом як для безпеки Вольностей загалом, так і паланки зокрема. Прикордонне розташування Кальміуської паланки з тюркським світом вимагало бути готовими до неочікуваних нападів південних сусідів. Останні могли «завітати» в супроводі численних отар овець, як це, наприклад, сталося в середині листопада 1747 р. У цей час велика кількість ногайців разом з худобою вдерлися в райони річок Берди, Каратиш, Коротяну, Зеленої, Комишуватої, Кальміусу та Білосарайської коси, цим самим завдали «козакам Воиска нашого немалиє обиди і воровства». Військова старшина вимагала від кальміуського полковника Марка Уса не йти на конфронтацію й очікувати резолюції від вищих урядових інстанцій²¹. Однак чи не найбільшу тривогу в кальміуської паланкової старшини викликала зацікавленість татар кількістю козаків у паланковому центрі. Це не віщувало нічого доброго для південно-східного форпосту Вольностей. Подібний випадок стався в листопаді 1758 р., коли татари спробували вивідати кількісний склад козаків у Кальміусі. Про це сигналізував Кошеві кальміуський полковник Андрій Вербицький, який турбувався через малу кількість запорожців у паланці²².

Подібну поведінку татар можна пояснити їхнім неприйманням Белградського мирного договору, який розширював володіння Російської імперії в регіоні. Приблизно в цей час, у зв'язку з татарською присутністю в Кальміуській паланці, Кіш доносив київському генерал-губернаторові Михайлові Леонтєву про те-

²⁰ Синяк І. Компетенція паланкових канцелярій Війська Запорозького в добу Нової Січі // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — К., 2011. — Т. 23. — С. 29.

²¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі... Т. 1. — С. 422.

²² ЦДІАУК — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 36. — Арк. 241.

риторіальні претензії непроханих гостей до запорожців, які дорікали низовикам: «Ви-де на нашом степу живете і ми в своем степу поволни. І ежели вам какоє утѣсненіе ест, то ви-де прежде насъ от сего из степу изийдѣте. А ми імѣем по самой Озовъ за свою отчину»²³. Вони не гребували грабунком і вбивством січовиків. Саме так татари вчинили з медведівським козаком Федором Русимом, який у 1752 р. перевозив полотно із Самари до Кальміусу. В урочищі Гай-Чулі на нього напали ногайці, зарізали та забрали все майно²⁴. У вересні 1756, 1758 рр. кальміуські полковники Василь Марго і Андрій Вербицький жалілися Кошеві на кримських татар, які, кочуючи неподалік козацьких зимівників, грабували запорожців та купців з Гетьманщини²⁵.

У разі, якщо когось з козаків чи мешканців Лівобережної України пограбували татари на території паланки, то постраждали подавали скарги з цього приводу безпосередньо в паланковому центрі. Наприклад, «в Калмиускую паланку» подали позови на татар запорозькі козаки Ничипір Рудий, Іван Рудій та мешканець м-ка Опішні Гадяцького полку Данило Філенко 3 листопада 1757 р. Звідси вони пересилалися до Запорозької Січі. Самостійно розв'язувати непорозуміння з південним сусідом кальміуський та інші прикордонні полковники не мали права. На основі отриманих скарг від паланок на татар формувався єдиний реєстр запорозьких претензій до них, що виносився на розгляд Слідчих комісій²⁶.

Пошуком «шалостников» та втікачів також мали відати паланкові урядники. Доволі часто, крім татар, на території Кальміуської паланки діяли загони запорожців-гайдамаків, які займалися грабунком побратимів. Саме цим у кальміуських і самарських степах

²³ Архів Коша Нової Запорозької Січі... Т. 1. — С. 423.

²⁴ Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775. — К., 2000. — Т. 2. — С. 491.

²⁵ Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775. — К., 2003. — Т. 3. — С. 518; Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775. — К., 2019. — Т. 8. — С. 340–341, 350–351.

²⁶ Сняк І. Компетенція паланкових канцелярій... — С. 25.

промишляла ватага козака Джерелівського куреня Грицька Тарана. Гайдамаки пограбували і застосували тортури до козака Сили Дарханова, який доставляв харчі запорозьким депутатам у Бахмутській слідчій комісії. У зв'язку з цим кальміуському і самарському полковникам 7 червня 1748 р. наказувалося організувати загони для пошуку і арешту цього гайдамацького загону²⁷.

Віддаленість Кальміуської паланки немов магнетом притягувала різних приходьків і зайд (утікачів-селян, солдат-дезертирів), які втікали сюди з інших регіонів у пошуках кращого життя. Їх пошуком та арештом мав займатися паланковий полковник. Відомо, наприклад, що підданих донського старшини Василя Перфілова у 1755 р. заарештував у Кальміусі місцевий очільник і доправив до Коша²⁸. За рік потому козак Дядьківського куреня Павло Сапетний, який мав свій риболовецький стан на Єйській косі, за допомогою свого найманого робітника віднайшов біглого солдата Павловського гарнізонного полку Афіногена Голікова. Знесиленого дезертира козак залишив у себе, щоб той набрався сил з наміром передати до Кальміуської паланки з подальшим етапуванням до Коша, проте Голіков утік²⁹. Цілком імовірно, «втеча» біглого солдата була імітована, а самого дезертира було відпущено або приховано від правосуддя. Наприкінці літа 1758 р. з паланки через кальміуського писаря Лук'яна Нікітова доставлено до Самари для подальшого етапування до Коша іншого дезертира — солдата Більовського ландміліцького полку Микиту Бірюльова³⁰. У період з січня по березень 1766 р. Кіш на території Кальміуської паланки розшукував втікача Івана Величка, табунника-пкінера Єлизаветградського пікінерського полку Леонтія Короткого, втікачів-арештантів Никифора Єфремова, Ва-

²⁷ Архів Коша Нової Запорозької Січі... Т. 2. — С. 215.

²⁸ Там само. — С. 578.

²⁹ Архів Коша Нової Запорозької Січі... Т. 3. — С. 474–475.

³⁰ Там само. — С. 515–516.

силя Литвинова і Василя Гладкого, солдата-дезертира Брянсько-го піхотного полку Івана Фетищева та ін.³¹

З переліком урядників Кальміуської паланки можна ознайомитися з наведеної нижче таблиці:

**Персональний склад паланкової старшини
Кальміуської паланки³²**

Роки	ПІБ
<i>Полковники</i>	
1743 р.	Кишенський Василь Максимович
1744 р.	Таран Павло Андрійович
1745 р.	Пастернак Тимофій Іванович

³¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі... Т. 1. — С. 228–229, 252–253, 258–259, 262–263.

³² Інформацію про персональний склад паланкової старшини взято: Архів Коша Нової Запорозької Січі... Т. 1. — С. 487, 656; Архів Коша Нової Запорозької Січі... Т. 2. — С. 692; Архів Коша Нової Запорозької Січі... Т. 3. — С. 869; Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775. — К., 2006. — Т. 4. — С. 808; Архів Коша Нової Запорозької Січі... Т. 5. — С. 255; Грозовський І. М. Право Нової Січі (1734–1775 рр.). — Харків, 200. — С. 53; Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков. — Владимир: Типо-Литография губернского правления, 1908. — Т. 2. — С. 1476–1477, 1516, 1797; Колівщина: 1768–1769 роки у документальній та мемуарній спадщині. — Т. 1: Документи архіву Коша Нової Запорозької Січі (Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734–1775. — Т. 6/7: Справи № 227–229) / За ред. акад. Валерія Смоля. Упорядкування, передмова та коментарі Івана Сняка. — К.: НАН України, Інститут історії України, 2019. — С. 460; Архів Коша Нової Запорозької Січі... Т. 8. — С. 814; Мірущенко О. Економічний розвиток Вольностей. — С. 100; Петро Калнишевський та його доба. Збірник документів та матеріалів. / Упорядники В. Грибовський, В. Мільчев, І. Сняк. — К., 2009. — С. 115–116, 123–124, 171; Кузик Т. Писар Війська Запорозького Низового Олексій Петруша (матеріали до біографії) // Київська старовина. — 2003. — № 6. — С. 133–140; Полторак В. Василь Максимович Кишенський — постать-легенда та реальність // Козацька спадщина. Альманах Нікопольського регіонального відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України. — Дніпропетровськ: Пороги, 2006. — В. 3. — С. 183; ЦДАУК. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 36. — Арк. 237; Спр. 153. — Арк. 1; Спр. 208. — Арк. 1–1 зв., 18 зв.; Спр. 214. — Арк. 214.

Роки	ПІБ
1746 р.	Федоров Леонтій
1746 р.	Чорний Андрій
1747 р.	Ус Марко
1748 р.	Якимов Григорій
1752 р.	Юха Сидір
1754 р.	Порохня Андрій Іванович
1755 р.	Чекерес Стефан
1755 р.	Нагай Павло
1756 р.	Горкуша (Чухрай) Григорій Федорович
1756 р.	Магро Василь Герасимович
1758 р.	Вербицький Андрій
1759 р.	Константій
1762 р.	Чорний Кузьма (Корній)
1763 р.	Черета Лаврін
1764 р.	Чуб Степан
1766 р.	Засуха Іван
1767 р.	Чардак Іван
1768 р.	Чалий Сидір
1772–1774 рр.	Велегура Петро
<i>Писарі</i>	
1745 р.	Петруша Олексій
1746 р.	Бирюк Андрій
1754 р.	Малиновський Данило
1756 р.	Сербинов Йосип
1758 р.	Порожній Лук'ян Микитович
1761? р.	Швидкий Григорій
1762 р.	Гудович Яків
1766 р.	Височенко Мартин
? р.	Кушівський Гаврило
<i>Підписарі</i>	
1745 р.	Федір
1758 р.	Леонтьєв Іван
<i>Осавули</i>	
1745 р.	Лаштабега Іван
1746 р.	Чорний Олексій
1756 р.	Іванов Сава

Роки	ПІБ
1766 р.	Сухина (Сухий) Яків
1768 р.	Кулик Іван
1768 р.	Самарець Кирило
<i>Підосавули</i>	
1758 р.	Круть Клим
1766 р.	Петро

Ключовою галуззю економіки Кальміуської паланки було рибальство. За даними В. Грибовського, рибальські промисли регіону головно були зосереджені поблизу гирла р. Єї, а саме на Єйській, Павлово-Очаківській, Чумбурській, Сазальницькій та Ачуївській косах. Запорозькі рибалки будували курені — «шиши», де проживали і зберігали рибу. Вони рибалили як сітками, так і «крючковими снастями». Промисловці спродували свій товар купцям з Гетьманщини та Росії³³. Частина зазначених територій, як згадано вище, була в «бар'єрній зоні», що часто приводило до протистояння з татарами і донськими козаками. Демаркація російським урядом східного кордону Війська Запорозького Низового ставила хрест на просуванні колонізаційної політики Коша на схід та не допускала запорожців на землі «бар'єру». Але, як слушно зазначив дослідник, контроль кордонів на цій території був вкрай слабкий, а отже запорозька старшина, яка надалі була зацікавлена у використанні багатих рибних ресурсів Східного Приазов'я, надавала приховану підтримку козацьким ватагам, що наважувалися виїздити туди на промисли. У разі, коли останні ставали предметом скарг, Військо Запорозьке Низове списувало на діяльність непідконтрольних зайд, що вешталися на прикордонні й не визнавали авторитету жодної влади³⁴.

Запорозькі рибалки для захисту своїх риболовних станів збиралися в організовані і добре озброєні ватаги на випадок нападу з боку донців чи татар. Як свідчив донський старшина Агей Ів-

³³ Грибовський В. Запорозькі промисли у Східному Приазов'ї... — С. 55, 59.

³⁴ Там само. — С. 60.

лев 28 квітня 1749 р., на Сйській косі він виявив кілька запорозьких риболовецьких ватаг, які нараховували понад сотню осіб кожна. Козаки не злякалася донського старшини, повелися зневажливо щодо нього, провокативно заявивши, що в них нема паспортів. До того ж низовики сказали про велику кількість подібних ватаг по всій Сйській косі³⁵.

Поряд з рибальством у Кальміуській паланці було розвинуте мисливство. Саме перепони низовикам з боку татар вільно полювати на звірів у районі Кальміусу під час перебування у Кримській протекції формально було однією з причин повернення козаків під російське підданство³⁶. Красномовно засвідчує це лист кошового отамана Івана Малашевича до гетьмана Пилипа Орлика за травень 1734 р. У ньому очільник Війська Запорозького Низового інформував опального гетьмана про перепони з боку татар в одному з ключових козацьких промислів, а саме про недопущення січовиків до полювання на берегах Кальміусу, захоплення їх у неволю: «Спроче тихъ еще иншихъ козаковъ, что паши оуцаковскіе много попродавали, а под СЗовомъ за звѣринною добычю коло Калмуса-реки ходячих, на килкадесять въ неволю забрали»³⁷.

Діяльність запорозьких мисливців не давала спокою татарам і в період завершального етапу існування Коша. Приміром, військова старшина жалілася київському генерал-губернаторові Михайлу Леонтєву в листопаді 1747 р. про крадіжки південними сусідами в кальміуських козаків худоби та «желѣза для ловлѣ звѣра» у районі Берди, Каратиш, Зеленої, Комишуватої та Кальміусу³⁸. Крім берегів річок, козаки полювали також і в степу. Кошовий отаман Павло Козелецький ордером від 19 листопада 1747 р. наказував кальміуському полковникові Марку Усу донести інформацію місцевим зимівничанам та січовикам «по степу за звѣром ходящим» з вимогою піймати ворога кримського хана, Шагіна Герая, який

³⁵ Там само. — С. 61.

³⁶ Мірущенко О. Економічний розвиток Вольностей... — С. 20.

³⁷ Архів Коша Нової Запорозької Січі... Т. 1. — С. 67, 72.

³⁸ Там само. — С. 423.

втік від кримського керманіча³⁹. Запорозькі мисливці відчували також утиски і від донських козаків⁴⁰. У конфронтації з останніми Кіш враховував і інтереси своїх мисливців, які були зацікавлені в просуванні на схід, де були території багаті на дичину⁴¹. Утиски козацьких мисливців і рибалок змусили військову старшину Коша шукати допомоги в гетьмана Кирила Розумовського і прохати в нього у червні 1753 р. у зв'язку з цими обставинами посприяти збільшенню грошового жалування Війську Запорозькому Низовому⁴².

Ю. Мицик також зауважив про розвинену торгівлю сіллю і скотарство на території Кальміуської паланки, а в останній період існування Запорозької Січі — також хліборобство, городництво та ремесла⁴³. Проте О. Мірущенко поставив під сумнів тезу про розвинене землеробство в регіоні, відзначивши що тут землю обробляли на дуже незначних площах, і це заняття значно поступалося рибальству та полюванню⁴⁴.

На жаль, попри наявність актуалізованої джерельної бази, важко встановити демографічні показники щодо населення Кальміуської паланки. Як стверджував І. Лиман, Кальміуська і Прогноївська паланки були найменш заселеними територіями Вольностей, що пояснювалося природними умовами та географічним розташуванням (близькість татарського прикордоння). За даними дослідника, землі Кальміуської паланки не маючи достатньої кількості річок і лісів були бідні на вологу, а сильна спека часто випалювала всю рослинність⁴⁵. Чи не єдиний документ, що хоча б бодай якимось чином дозволяє встановити рівень залюдненості регіону

³⁹ Там само. — С. 422.

⁴⁰ Там само. — С. 435.

⁴¹ Мірущенко О. Економічний розвиток Вольностей... — С. 24.

⁴² Архів Коша Нової Запорозької Січі... Т. 2. — С. 65–66.

⁴³ Мицик Ю. А. Кальміуська паланка... — С. 45.

⁴⁴ Мірущенко О. Економічний розвиток Вольностей... — С. 45.

⁴⁵ Лиман І. І. Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734–1775). — Запоріжжя: РА «Тандем У», 1998. — С. 12, 25.

в околицях р. Кальміусу, — реєстр козаків Кальміуської паланки, прибулих на Запорозжя у 1754–1756 рр. і не вписаних до січового реєстру, датований 5 жовтня 1756 р.⁴⁶ Цю відомість склав кальміуський полковник Григорій Горкуша на вимогу Коша, який збирав дані, необхідні для перепису козаків Війська Запорозького Низового⁴⁷. З цього реєстру дізнаємося, що на території Кальміуської паланки протягом 1754–1756 рр. оселилося 45 козаків⁴⁸. Звісно, такі кількісні показники були значно нижчі, ніж, приміром, у Самарській паланці в зазначений час (309 козаків)⁴⁹. Таку незначну кількість охочих тут оселитися можна пояснити вище наведеними факторами: прикордонним розташуванням паланки, де можна було очікувати нападів як з боку татар, так і з боку донських козаків, які чинили перепони колонізаційній і промисловій політиці запорожців.

Найзаселенішою частиною Кальміуської паланки була південна територія на березі Азовського моря. Саме тут був розташований паланковий центр — Кальміуська слобода та найбільша частина козацьких зимівників. За інформацією О. Олійника, у 1755 р. тут налічувався 61 зимівник у 9 урочищах⁵⁰. З реєстру зимівників та їхніх господарів у Кальміуській паланці від 5 жовтня 1756 р. довідуємося місця локації «приморських» запорозьких зимівників і їхню кількість. Зокрема, найбільше козацьких господарств було «понад морем пѣдгоряне» — 17. Куди менше було в інших прибережних місцях: 7 — на Зінцевій балці, та 1 — над Білосарайським лиманом козача Іркліївського куреня Андрія Смирного⁵¹.

Чимало зимівників паланки зосереджувалося вздовж берегів річок. Велика їх кількість була зосереджена на Кальчи-

⁴⁶ Архів Коша Нової Запорозької Січі... Т. 5. — С. 255–256.

⁴⁷ Там само. — С. 254.

⁴⁸ Там само. — С. 255–256.

⁴⁹ Там само. — С. 262–267.

⁵⁰ Олійник О. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734–1775). — Запоріжжя: Дике Поле, 2005. — С. 114.

⁵¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі... Т. 5. — С. 256–257.

ку — 22, 12 — на Кальміусу, 3 — на Берді і 2 — на Дубовій. Найменше козацьких господарств містилося в різних балках: 3 — на Кленоватій і 1 — на Свидовій⁵². Тобто на середину 50-х рр. XVIII ст. загальна кількість зимівників у Кальміуській паланці нараховувала 68 господарств (проти 61 роком раніше) і була тенденція до їх збільшення. Цей дуже важливий і унікальний документ засвідчує козацьку господарську діяльність задовго до появи тут офіційних представників російської імперської влади. А отже приписування останнім ключової ролі в освоєнні та розвитку краю не відповідає дійсності. З іншого боку, джерело містить ряд топонімів, які важливі для краєзнавчих студій і досліджень історичної топоніміки регіону.

Дещо зросла кількість зимівників на території паланки наприкінці 60-х рр. З опису риболовецьких поселень і ватаг донських і запорозьких козаків у Північному Приазов'ї, що склав оберкомендант фортеці Святого Дмитра Ростовського генерал-майор Іван Потапов у період з 8 по 22 січня 1768 р., довідуємося, що кількісний склад господарств південно-східного регіону Війська Запорозького Низового становив 73 зимівники. Зокрема, 23 з них розташовувалися від р. Берди до Кальміусу. З них по 5 локалізувалося при р. Білосарайці і Комишуватій, по 4 — у Свидовій балці та по р. Зеленій, 3 — у балці Смирній (чи була не названа так на честь вищезгаданого козака Іркліївського куреня Андрія Смирного, який мав зимівник над Білосарайським лиманом) та 2 — при урочищі Виноградному. Найбільше козацьких господарств паланки — 50, розташовувалися в цей час у вершинах Кальміусу та Кальчику⁵³. Очевидно, що початок російсько-турецької війни 1768–1774 рр. спровокував зменшення кількості зимівників на території паланки. Через обмаль джерельної бази з цього приводу чисельність козацьких господарств в останні роки існування Війська Запорозького Низового відтворити не видається можли-

⁵² Там само. — С. 257–258.

⁵³ Аваков П. Описание рыболовецких селений и ватаг... — С. 112.

вим. Відомо лише, що станом на 1782 р. в околицях паланкового центру нараховувалося 61 зимівник⁵⁴.

На основі двох вищезазначених документів: реєстру зимівників та їхніх господарів Кальміуської паланки від 5 жовтня 1756 р., та опису риболовецьких поселень від 8–22 січня 1768 р. можна частково відтворити динаміку розвитку запорозьких господарств цього регіону Вольностей. Наприклад, спостерігається зростання кількості зимівників на Свидовій балці з 1 (1756 р.) до 4 (1768 р.), над Білосарайським лиманом при р. Білосарайці від 1 (1756 р.) до 5 (1768 р.). Відзначимо, що в подальшому саме зимівники на перший час були основою і орієнтиром міського планування Маріуполя та його околиць. Частина зазначених вище топонімів нині є складовою міста: Кленовата балка — у межах сучасних проспектів Металургів і Нахімова, Зінцева балка — сучасне селище Піщане, Підгір'я — територія Слобідки⁵⁵.

Одне з найбільших козацьких господарств на території Кальміуської паланки мав козак Щербенівського куреня Петро Велегура. Як видно зі згаданого вище реєстру зимівників та їхніх господарів цієї адміністративно-територіальної одиниці Війська Запорозького Низового від 5 жовтня 1756 р., цей козак на пару з іншим запорожцем того ж куреня Іваном Чорним мали у власності 7 зимівників над р. Кальміусом⁵⁶. Одну з перших згадок у джерелах про Петра Велегуру надибуємо наприкінці 40-х рр. XVIII ст. Його ім'я фігурує у списку запорозьких козаків, відпущених з Бахмуту, де діяла Бахмутська слідча комісія для розбору непорозумінь між донським і запорозьким козацтвом, до Запорожжя⁵⁷. У травні 1754 р. Петро Велегура разом з козаком Федором Лопа-

⁵⁴ Бублик О. Г. Джерела з історії міської забудови Катеринославщини кінця XVIII — початку XX ст. // Дисертація на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук за спеціальністю 07.00.06 — історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. — К., 2017. — С. 118.

⁵⁵ Там само. — С. 118.

⁵⁶ Архів Коша Нової Запорозької Січі... Т. 5. — С. 257.

⁵⁷ Архів Коша Нової Запорозької Січі... Т. 2. — С. 192, 200.

тою були відправлені до столиці Війська Донського — Черкаська для доставлення будівельного матеріалу на побудову в Кальміусі храму на честь Святого Миколая Чудотворця⁵⁸.

Підприємницька діяльність Велегури виходила поза межі Кальміуської паланки. Попри непрості стосунки між запорожцями і донцями, цьому козакові якимось чином вдалося на певний час отримати від донської адміністрації дозвіл на промислову діяльність на землях Війська Донського. Проте господарська активність Петра Велегури на донському боці р. Кальміусу була недовготривалою. Донський похідний старшина Климентій Фролов у травні 1763 р. заарештував двох невідничих і чотирьох збирачів — людей козака Щербинівського куреня, а їхнє майно після опису разом з бранцями відправив до Черкаська. Однак Петро Велегура з дозволу старшини Війська Донського й надалі утримав у гирлі Кальміусу риболовецькі заводи⁵⁹. Кальміуський полковник 11 жовтня 1767 р. доносив Кошеві, що Велегура на донській території мав чимало будівель, «неводничьих и спетничных заводов, да два кабаки»⁶⁰. У період з 1772 по 1774 р. Петро Велегура вже згадується полковником Кальміуської паланки. У протоколі вирішених справ і виданих документів під час інспектування кошовим отаманом Петром Калнишевським Кодацької паланки зберігся витяг з ордеру цьому кальміуському полковникові з вимогою дозволити рибалити цілий рік п'ятьма неводами на Зінцевій, Широкій і Ляпіній косах купцям Данилові Яковлєву, Павлові Мітїну і Василєві Аврамову, а також продавати там горілку⁶¹.

Відносно невелика залюдненість Кальміуської паланки проти інших адміністративно-територіальних одиниць Вольностей слугувала приводом некозацьким спільнотам паразитувати на географічному розташуванні регіону. Показовою ситуацією нехтування кордонів були дії Бахмутської митниці, яка восени 1755 р.

⁵⁸ Архів Коша Нової Запорозької Січі... Т. 1. — С. 122, 124.

⁵⁹ Полтораєв В. Запорозьке козацтво в Приазов'ї... — С. 81–82.

⁶⁰ Там само. — С. 88.

⁶¹ Петро Калнишевський та його доба... — С. 171.

на території паланки в усті Волновахи об'єднала митну заставу для стягнення мита як із запорожців, так і з мешканців Гетьманської України, які перевозили рибу. Своє обурення з цього приводу Кіш висловлював донесенням до Київської губернської канцелярії 31 жовтня 1755 р. Кальміуському ж полковникові Павлові Ногаю 3 листопада цього ж року наказувалося заборонити діяльність митниці на території паланки, а також зібрати інформацію про всі порушення бахмутських митників на запорозькій території. 30 листопада 1755 р. з Києва Кошеві повідомлено про неправомірність розташування в цьому регіоні митниці і відправлення клопотання до Комерц-колегії з приводу її ліквідації. Неправомірну діяльність митників на козацьких землях осудив також і гетьман Кирило Розумовський⁶².

Паланковим центром Кальміуської паланки було поселення Кальміуська слобода, на місці якого з часом постало м. Маріуполь. Кальміуська слобода або Кальміус (саме така назва згадується в джерелах) виникла наприкінці 30-х рр. XVIII ст. на місці старої фортеці Домахи⁶³. Тут містилися паланкова адміністрація, суд, торговельні крамниці та ремісничі майстерні, дерев'яна Свято-Миколаївська церква⁶⁴. Зведення останньої було розпочато у травні 1754 р., після отримання грамоти від київського митрополита Тимофія Щербацького начальникові запорозьких церков ієромонахові Макарію від 9 лютого цього ж року. З цього документа довідуємося, що про зведення храму на Кальміусі перед київським митрополитом клопотався Кіш і архімандрит Києво-Межигірського монастиря Никанор. У зв'язку з цим митрополит Тимофій Щербацький цим документом благословив будівництво похідної церкви на честь Святого Миколая Чудотворця «по примѣру армейских полковихъ походнихъ церквей». На період будівництва храму, для проведення церковних літургій у Кальміусь-

⁶² Архів Коша Нової Запорозької Січі... Т. 4. — С. 520–524.

⁶³ Пірко В. Оборонні споруди в межиріччі Дніпра і Сіверського Дінця (друга половина XVII–XVIII ст.). — Донецьк, 2007. — С. 24.

⁶⁴ Мицик Ю. А. Кальміуська паланка... — С. 44.

кій слободі, Кошеві дозволили тимчасово звести стару похідну козацьку церкву. Для потреб майбутнього кальміуського храму високий церковний сановник дарував антиминос та миро⁶⁵.

У рапорті полковника Кальміуської паланки Андрія Порохні від 16 травня 1754 р. подано відомості про зодчі роботи над упорядкуванням Свято-Миколаївської церкви. Як вище зазначено, до Черкаська були відправлені козаки Петро Велегура і Федір Лопата для купівлі необхідного матеріалу «для исправки ис хрящу» кальміуської церкви, який доставлено з донської столиці до паланкового центру ще 11 травня і вартувало це 27 рублів. Для перевезення до Кальміусу подарованого антиминоса й образів полковник делегував паланкового писаря Данила Малиновського і запорожців Давида і Михайла Чорних та Федора Кислого. Андрій Порохня скаржився на брак у регіоні придатної деревини як для будівництва храму, так і для реконструкції паланкового центру. У зв'язку з цим полковник прохав військову старшину допомогти з деревиною, зобов'язавши керманічів з інших регіонів Вольностей доставити необхідний будівельний матеріал. Принагідно очільник Кальміуської паланки просив кошову адміністрацію наказати начальникові Пустинно-Самарського Миколаївського монастиря направити до Кальміусу достойного священника. Необхідність духівника для нового храму Андрій Порохня обумовлював втечею місцевого представника духовництва ієромонаха Симона. Останній, як видно з джерела, бувши в чині «калмуського начальника» під час втечі щось викрав⁶⁶.

Відзначимо, що Кальміуський храм Святого Миколая Чудотворця, як, власне, і всі інші козацькі церкви того часу, був місцем не лише для звершень божественних літургій. Культові споруди на той час виконували також певні розпорядження світських чиновників, як-от приведення козаків до присяги на вірність новим російським монархам або ознайомлення з офіційними розпо-

⁶⁵ Архів Коша Нової Запорозької Січі... Т. 1. — С. 121–122.

⁶⁶ Там само. — С. 122–125.

рядженнями верховної влади. Приміром, після смерті Єлизавети Петрівни російський престол посів імператор Петро III. Населення Гетьманщини та запорозькі козаки повинні були присягнути новому монархові. У зв'язку з цим 19 січня 1762 р. Кіш наказав полковникам Самарської, Кодацької, Кальміуської, Бугогардівської і Перевізької паланок привести до присяги духівництво, неодружених і одружених козаків та їхніх дітей, яким виповнилося дванадцять років, скласти відповідні реєстри і відправити їх до Запорозької Січі. У документі описувався алгоритм проведення цієї процедури: спочатку в паланкових храмах відправити молебень за здоров'я імператора, а потім розпочати процедуру присягання. Через два дні, 21 січня того ж року, кошова старшина рапортувала до Київської губернської канцелярії про вдале приведення до присяги козаків у віддалених місцях (Кальміусі та Самарі) в місцевих церквах. З цього приводу 24 січня 1762 р. низова адміністрація звітувала також до Генеральної військової канцелярії⁶⁷.

Озвучення офіційних розпорядчих документів для товариства відбувалося в Кальміусі перед церквою у святкові дні. 1 жовтня 1758 р. кальміуський полковник Андрій Вербицький рапортував Кошеві, що його вимоги щодо розшуку дезертирів виголошувалися перед козаками «въ церкѣви Сто-Николаевской Калмиуской в прасничние днѣ при собрании многихъ козаковъ публиковани»⁶⁸. Під час повстання на Правобережній Україні — Коліївщині, з Коша до Кальміуської паланки та до інших адміністративно-територіальних одиниць Війська Запорозького Низового відправлялися ордери з вимогою не допускати до зони бойових дій запорожців з регіонів, а козаків-гайдамаків, які повернулися з

⁶⁷ Присяга Війська Запорозького Низового 1762 року / Упор. та авт. передм. Іван Синяк. — Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2015. — С. 26, 28, 77.

⁶⁸ Векленко В. Нові документи з історії місцевого краю і Нової Запорозької Січі // Під знаком Клію. На пошану Олени Апанович. Збірник статей. — Дніпропетровськ, 1995. — С. 69–70; Архів Коша Нової Запорозької Січі... Т. 3. — С. 515.

Правобережжя, арештовувати і відправляти до Запорозької Січі⁶⁹. Ці розпорядчі документи в Кальміусі перед товариством зачитувалися «пред церквою в неделѣ», про що звітував кальміуський полковник Сидір Чалий Кошеві 29 серпня 1768 р.⁷⁰

З початком російсько-турецької війни 1768–1774 рр. у зв'язку з небезпекою татарського набігу було ухвалене рішення демонтувати Свято-Миколаївський храм у Кальміусі*. Як зауважив В. Полторак, козаки, які займалися перевезенням і облаштуванням церкви на новій території зіштовхнулися з цілим рядом труднощів: браком харчів як для самих запорожців, так і фуражу для худоби⁷¹. За даними В. Пірка, ці низовики в останній момент перед нападом татар відійшли з отарами до східного узбережжя Азовського моря під прикриття відновлюваної Троїцької фортеці та Ростова і заснували три українські слободи на Міусі, де їхні нащадки проживають і нині. 1768 р. Кальміуська слобода була зруйнована⁷². Про це свідчать не лише писемні джерела, а й матеріали археологічних розкопок 30-х рр. XIX ст.⁷³

Вищезгаданий опис риболовецьких поселень і ватаг донських і запорозьких козаків, що упорядкував оберкомендант фортеці Святого Дмитра Ростовського Іван Потапов на початку 1768 р., містить побіжний опис паланкового центру Кальміуської паланки. Джерело, зокрема, фіксує церкву: «деревянная в столбах, забрата досками и оставлена вокруг оградой тынником». Із житло-

⁶⁹ Колівщина: 1768–1769 роки у документальній та мемуарній спадщині... Т. 1. — С. 104, 132–133, 153.

⁷⁰ Там само. — С. 189.

* І. Лиман зазначав, що це сталося в 1767 р., коли храм розібрали і перевезли до Самарського монастиря. (Лиман І. І. Церковний устрій Запорозьких Вольностей... — С. 130).

⁷¹ Полторак В. Запорозьке козацтво в Приазов'ї... — С. 83.

⁷² Пірко В. Джерела про заснування населених пунктів Донеччини в XVI–XVIII ст. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — К., 2009. — Т. 19 (1). — С. 420.

⁷³ Пірко В. Оборонні споруди в межиріччі Дніпра і Сіверського Дінця... — С. 25.

вих споруд у Кальміуській слободі на цей час згадуються 8 рублевих куренів «или изб», стільки ж землянок і 2 земляних погребі⁷⁴. Прикметно, що вже через два роки, князь А. Прозоровський тут нарахував близько п'ятисот дворів⁷⁵. Наведені російським фельдмаршалом дані доволі сумнівні. Погодьмося, що поселення яке 1768 р. було вщент зруйноване, не могло так швидко відновитися і залюднити за такий короткий час. За свідченням В. Пірка, лише 1771 р. адміністрація Кальміуської паланки повернулася на старі місця і почала відновлювати паланковий центр. Дослідник, посилаючись на свідчення академіка Санкт-Петербурзької академії наук Й. Гільденштендта, зазначив, що в межиріччі Кальміусу та Кальчику (північно-східна частина теперішнього Маріуполя) містився земляний «окоп», в якому сидів полковник разом із загоном козаків кількістю 200 чоловік⁷⁶. Стільки ж населення, за даними О. Бублик, Кальміуська слобода нараховувала на момент зруйнування Запорозької Січі⁷⁷. Загалом у Кальміуській паланці, як стверджував М. Слабченко, станом на 1773 р. проживало 311 козаків і 321 посполитий⁷⁸.

У паланковому центрі була розвинена торгівля. Цей аспект економічного складника Кальміусу добре відображений у судовій справі купця фортеці Святого Дмитра Ростовського Олексія Самаріна проти кальміуської паланкової старшини — полковника Івана Засухи і писаря Мартина Височенка за нібито неправо-

⁷⁴ Аваков П. Описание рыболовецких селений и ватаг... — С. 112.

⁷⁵ Прозоровский А. А. Записки генерал-фельдмаршала князя Александра Александровича Прозоровского: 1756–1776 / Сост. и коммент. А. К. Афанасьева, Г. С. Марштупа, Е. С. Самонина, О. И. Самсонова; вступ. ст. А. К. Афанасьева. — М.: Рос. архив, 2004. — С. 353.

⁷⁶ Пірко В. Джерела про заснування населених пунктів Донеччини... — С. 420; Його ж. Оборонні споруди в межиріччі Дніпра і Сіверського Дінця... — С. 25.

⁷⁷ Бублик О. Г. Джерела з історії міської забудови Катеринославщини... Дисертація на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук... — С. 118.

⁷⁸ Слабченко М. Паланкова організація запорозьких Вольностей // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. Збірник Соціально-Економічного відділу ВУАН № 18. — К., 1929. — Вип. 6. — С. 179.

мірно конфісковані товари в російського торговця. Це сталося на момент відсутності в Кальміуській слободі самого купця у 1767 р. Полковник та писар виправдовувалися, що купили частину товару в прикажчика, який пізніше втік. З матеріалів справи довідуємося, що за торгівлею в паланковому центрі стежив кальміуський базарний отаман, на той час товариш Полтавського куреня Григорій Третяк. Саме він намагався на місці встановити істину⁷⁹. Йому допомагали інші запорозькі купці, що гендлювали в Кальміусі: Батуринського куреня Савка Білий, Тимошівського Яків Картавий, Дерев'янківського Яцко Щербина, Ведмедівського Ігнат Горкуша і Андрій Сербин, Левушківського Михайло, Бохінників племінник, Кальниболоцького Омелько Брат та Сергіївського Семен Брагарник⁸⁰. І це, вочевидь, не весь перелік кальміуських купців, які «вели бізнес» у паланковому центрі у другій половині 60-х рр. XVIII ст. У документах цієї справи вказано, що Олексій Самарін орендував торговельну лавку на кальміуському базарі в козака Медведівського куреня Григорія Буханника, де він продав тканину та інший дрібний крам⁸¹.

Такого роду конфлікти зазвичай розв'язувалися за втручанням паланкового полковника. Лише в цьому випадку, через те що відповідачами була паланкова старшина (кальміуські полковник, писар та осавул), розслідувати справу взялися самі купці на чолі з базарним отаманом. Двома ж роками раніше в середовищі кальміуського купецтва стався інший інцидент, коли київський купець Антон Павловський під час торгів у Кальміусі п'яний звільнив свого служителя. Останній не розгубився і подав скаргу до Кальміуської паланки з приводу свого несправедливого звільнення. Місцевий полковник Степан Чуб розібравшись в обставинах справи, заарештував купця і відібрав у нього гроші на користь позивача⁸². Такі випадки свідчать про те, що, попри свою віддаленість, у

⁷⁹ ЦДАУК. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 208. — Арк. 1–24.

⁸⁰ Там само. — Арк. 5, 6 зв.

⁸¹ Там само. — Арк. 1.

⁸² Грозовський І. М. Право Нової Січі... — С. 53.

Кальміусі, втім, велася жвава торгівля за участю не лише запорозьких купців, а й представників російського купецтва та їхніх колег з України.

Близькість паланкового центру Кальміуської паланки до татарського прикордоння в перспективі могло принести непогані дивіденди для економічного зміцнення регіону. Зокрема, 1771 р. слобідсько-український губернатор Є. Щербинін пропонував привозити зерно на продаж ногайцям до Кальміусу, Перекопу і Бахмуту⁸³.

Очевидно, що на кінець 50-х рр. XVIII ст. кальміуські полковники клопоталися перед Кошем про будівництво в паланковому центрі пристані, однак дістали відмову від кошової адміністрації на її побудову. Зокрема, про це у своєму листі до кошового отамана Григорія Федоровича Лантуха від 9 жовтня 1758 р. згадував вищезазначений полковник Кальміуської паланки Андрій Вербицький⁸⁴. Такі прагнення, як згадував В. Пірко, оговорювалися в найвищих урядових інстанціях Російської імперії ще наприкінці 30-х рр. XVIII ст. Мова йде про пропозицію будівництва Таганрозької, Міуської і Кальміуської гаваней⁸⁵. Про причини небажання військової старшини зводити пристань на південно-східних рубежах Вольностей можна лише здогадуватися.

По ліквідації Запорозької Січі в 1775 р., територія Кальміуської паланки відійшла до складу Олександрівського і Павлівського повітів (1778 р.) Азовської губернії, а з її ліквідацією у 1783 р. — до новоутвореного Катеринославського намісництва⁸⁶. Паланковий центр Кальміуська слобода (Кальміус) була плацдармом для виникнення пізніше на її місці сучасного Маріуполя. У цей час, за даними В. Пірка, запорожців, які проживали в паланковому

⁸³ ЦДІАУК. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 304. — Арк. 5.

⁸⁴ Векленко В. Нові документи з історії місцевого краю. — С. 68; Архів Коша Нової Запорозької Січі... Т. 3. — С. 526.

⁸⁵ Пірко В. Оборонні споруди в межиріччі Дніпра і Сіверського Дінця... — С. 48.

⁸⁶ Мицик Ю. А. Кальміуська паланка... — С. 45.

центрі Кальміуської паланки перевезли на р. Вовчу, де при місці впадіння в неї р. Солоні, згідно з планом 1778 р., передбачалося побудувати для греків м. Маріуполь. Будинки запорожців та Свято-Миколаївську церкву в Кальміуській слободі передано переселенням з Криму грекам. Саме в цьому храмі митрополит Ігнатій разом з усім приходом 26 липня 1780 р. провів перше богослужіння, після якого шляхом жеребкування на місці колишнього центру Кальміуської паланки визначено ділянки під поселення грецької громади. Губернатор В. Чертков, який восени 1780 р. відвідав Маріуполь, повідомляв Г. Потьомкіна про завзяте облаштування греками нового місця проживання, що на той час уже зайняли близько 500 відведених їм ділянок⁸⁷.

За даними дослідниці міської забудови Катеринославщини кінця XVIII — початку XX ст. О. Бублик, після вивчення карт Маріуполя кінця XVIII — початку XIX ст. вона дійшла висновку, що креслярі при проектуванні міста керувалися розташуванням старих поселень. На думку дослідниці, козацькі поселення визначали орієнтир та проєкцію, а спроби ігнорування старої забудови закінчувалися поразкою. Підтверджує це наявність хаотичного будівництва на перших картах, які час-від-часу позначали техніки. За приклад вона наводить якраз карти Маріуполя 1782, 1787 та 1811 рр., які фіксують архітектуру зимівчан у південно-східній та частково північній частинах міста, чого не бачимо на картах 1784 та 1795 рр. У зв'язку з цим О. Бублик приходить до цілком очевидного висновку, що будинки козаків диктували розвиток міської забудови, а імперські спроби заселити прилеглі території на свій лад не давали позитивного результату⁸⁸. Наведені дані та висновки доводять не лише сам факт виникнення Маріуполя на місці паланкового центру Кальміуської

⁸⁷ Пірко В. Джерела про заснування населених пунктів Донеччини... — С. 421.

⁸⁸ Бублик О. Г. Джерела з історії міської забудови Катеринославщини кінця XVIII — початку XX ст. // Автореферат дисертації на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук за спеціальністю 07.00.06 — історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. — К., 2017. — С. 10–11.

паланки, а й підкреслюють планування міста за усталеним архітектурним зразком Кальміуської слободи. Це істотно підважує аргументи прихильників російського (імперського) походження міста на узбережжі Азовського моря. Отже, В. Пірко слушно припускав, що датування заснування Маріуполя варто переглянути. На думку дослідника, витoki історії міста слід розглядати не з 1778–1780 рр., а з моменту появи при гирлі Кальміусу козацької Домахи⁸⁹.

На заході Кальміуської паланки у 30-х рр. XVIII ст. виникло ще два поселення: слобода Кагальницька (1736 р.) та слобода Миколаївка-Рудева (1739 р., нині с. Миколаївка Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.), названа на честь свого засновника, який поселив у ній 426 жінок і чоловіків, що були звільнені з турецької неволі. З 1749 р. слобода стала називатися просто Миколаївкою. 1752 р. в ній вже проживало 315 чоловіків та 196 жінок. На початку російсько-турецької війни (1768–1774 рр.) слобода була знищена і незабаром відбудована. За підрахунками 1778 р., в ній проживало 323 чоловіки та 310 жінок. По зруйнуванні Запорозької Січі в 1775 р. Миколаївку передано у власність одному з чиновників Новоросійської губернії, І. Синельникову⁹⁰.

Крім Кальміуської, Кагальницької та Миколаївки-Рудевої слобод у джерелах надibuємо інформацію про ще один населений пункт на території Кальміуської паланки — село Пул. Воно фігурує в листі перекопського бєя Сагіба Герая до кошового отамана Григорія Лантуха за вересень 1756 р. у зв'язку з нападом її мешканців на коші якогось татарина Сейда Алаха Велії, які розмішувалися на морському узбережжі. З документа довідуємося, що поселення розмішувалося при р. Кальміусі⁹¹.

Історики, крім цих, згадують також інші населені пункти на теренах південно-східної адміністративної одиниці Коша. Напри-

⁸⁹ Пірко В. Джерела про заснування населених пунктів Донеччини... — С. 421.

⁹⁰ Пірко В. О. Заселення і господарське освоєння Степової України... — С. 48, 73.

⁹¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі... Т. 8. — С. 376–377.

клад, В. Пірко без посилання згадував про Білосарайську слободу, що на середину 70-х рр. XVIII ст. складалася з понад трьох сотень зимівників⁹². І. Лиман вказував на існування поселення при гирлі р. Берди, в якому була своя похідна церква⁹³. В. Мільчев та В. Пірко також зазначали про існування ще двох слобод — Макарівської (Макарове) та Ясинувате⁹⁴.

Підсумовуючи можемо констатувати, що регіон Північного Приазов'я перебував у зоні уваги колонізаторської політики Коша Війська Запорозького Низового. Виникнення Адомахи (Домахи), а згодом на її місці і Кальміуської слободи (Кальміусу), як центру Кальміуської паланки, було чітким маркером для позначення територіальної належності регіону до запорозького козацтва. Розвиток таких промислів, як рибальство і мисливство (меншою мірою сільське господарство), визначив економічну спеціалізацію земель Коша в околицях р. Кальміусу. Протистояння з донським козацтвом і бахмутською митницею чітко засвідчують наміри низовиків не допустити сюди впливів російського чинника. Паланковий центр, попри свою віддаленість, був економічно розвиненим містечком, де, крім запорозьких купців, торгували також російські та українські торговці, а плани щодо зведення пристані та наміри перетворити слободу на один із центрів торгівлі з ногайцями лише ще раз це підкреслюють. Планування Кальміусу задало тон для зведення на його місці Маріуполя, натомість усі спроби російських будівничих ігнорувати козацьку планувальну структуру паланкової столиці завершувалося фіаско. Усі вищенаведені

⁹² Пірко В. Оборонні споруди в межиріччі Дніпра і Сіверського Дінця... — С. 52.

⁹³ Лиман І. І. Церковний устрій Запорозьких Вольностей... — С. 25. Загалом дослідник на території нарахував 3 церкви в часи Нової Січі: Свято-Миколаївська в Кальміусі, похідна в поселенні при р. Берді і каплиця в зимівнику Ковалю. (Лиман І. І. Церковний устрій Запорозьких Вольностей... — С. 25.)

⁹⁴ Мільчев В. Конфігурація та устрій Вольностей Війська Запорозького Низового... — С. 33.; Пірко В. О. Формування території та заселення Кальміуської паланки // Режим доступу: litmisto.org.ua/?p=19853.

фактори перекреслюють старання Кремля і його adeptів в Україні показати ключову роль представників російської влади в освоєнні регіону, його заселенні і, що не менш важливо, у заснуванні самого м. Маріуполя.